

علوم قرآن

در اندیشه امام خمینی علیه السلام

فرج الله میرعرب

سرشناسه : میرعرب، فرج‌الله، ۱۳۴۲ -

عنوان و نام پدیدآور : علوم قرآن در اندیشه امام خمینی(س) / فرج‌الله میرعرب.
مشخصات نشر : تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری : ی، ۲۴۶ ص.

شابک : 978 - 964 - 212 - 444 - 2

یادداشت : کتابنامه: ص. ۱۸۷ - ۱۹۶؛ همچنین بصورت زیر نویس.
موضوع : خمینی، روح‌الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، ۱۲۷۹ - ۱۳۴۸ - -
دیدگاه درباره علوم قرآنی / قرآن - - علوم قرآنی / تفاسیر شیعه - - قرن ۱۴ - - نقد و تفسیر.

شناسه فزو : مؤسسه چاپ و نشر عروج.

رده‌بندی ننگره : DSR ۱۵۷۴/۵ / ع ۸ م ۹

رده‌بندی ی‌بی : ۹۵۵ / ۰۸۴۲

شماره کتابشناسی ملی : ۴۳۳۴۹۸۳

کد / م ۲۹۶۱

مؤسسه چاپ و نشر عروج

علوم قرآن در اندیشه امام خمینی(س)

تألیف: فرج‌الله میرعرب

ناشر: مؤسسه چاپ و نشر عروج (وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س))

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان

• فروشگاه شماره یک: خیابان انقلاب، بین ۱۲ فروردین و فخررازی، پاساژ ظروفچی، تلفن: ۰۸۱-۶۶۴۹۳-۰۱-دورنگار: ۰۹۱۵-۶۶۴۰۰

• فروشگاه شماره دو: خیابان انقلاب، چهار راه حافظ، تلفن: ۰۱۲۹۷-۶۶۷۰

• مراکز پخش: • امور نمایندگیها و نمایشگاهها، تلفن: ۰۴۸۷۳-۶۶۴۰

• امور سفارشات و بازرگانی، تلفن: ۰۹۱۶۰-۶۶۴۸

• فروشگاه مجازی مؤسسه عروج www.oroujpub.com

فهرست مطالب

ا	سخن ناشر
ج	مقدمه مؤلف
۱	فصل اول: جایگاه قرآن و علوم قرآنی
۲	علوم قرآن و جایگاه آن در مطالعات قرآنی
۴	تفاوت نگاه عارف به علوم قرآن مصطلح و مطالعات قرآنی
۷	تأثیر مبنای معرفتی در وجه تسمیه قرآن
۸	قرآن شناخت عارف الهی و عظمت قرآن به بیان او
۱۱	معیارهای عظمت کلام و کتاب
۱۲	۱. عظمت صاحب سخن و متکلم قرآن
۱۳	۲. عظمت از نظر محتوا، مطالب، مقاصد و نتایج
۱۳	۳. عظمت از نظر واسطه بین خدا و پیامبر ﷺ
۱۴	۴. عظمت از نظر دریافت کننده
۱۵	۵. عظمت حافظ کتاب
۱۵	۶. عظمت شارح کتاب
۱۵	۷. عظمت و ارزش زمان نزول کتاب
۱۶	مهجوریت قرآن
۱۹	راه برون رفت از مهجورگذاشتن قرآن

۲۰	توجه به انس با قرآن
۲۳	فصل دوم: نزول قرآن
۲۴	حقیقت قرآن قبل و بعد از نزول
۲۷	حقیقت وحی و نزول
۳۳	محو نزول قرآن
۳۴	سمت خداوند منشأ نزول وحی
۳۶	تطابق ابعاد وحی با ابعاد انسان کامل
۳۷	قابلیت جبرئیل <small>علیه السلام</small> برای دریافت وحی
۳۹	علت ناتوانی بشر از کسب جبرئیل و پیام وحی
۴۱	فاعل نزول قرآن و جایگاه جبرئیل در نزول
۴۳	زمان نزول قرآن و نقش پیامبر در نزول وحی و آمدن جبرئیل به زمین
۴۵	لیلة القدر شب محمد <small>صلی الله علیه و آله و سلم</small>
۴۵	مراحل نزول قرآن
۴۶	نزول دفعی و تدریجی قرآن
۴۷	راه تشخیص وحیانی بودن قرآن
۴۹	نزول «بسم الله الرحمن الرحیم» به عنوان آیه مستقل
۵۱	فصل سوم: اعجاز قرآن
۵۴	معنای اعجاز و معجزه و فلسفه اعطای آن
۵۶	معجزه مورد قبول اهل عقل برای اثبات نبوت
۶۰	اعجاز قرآن
۶۰	وجوه اعجاز قرآن
۶۴	ابعادی از اعجاز قرآن
۶۴	الف. معجزه اختصار و ایجاز در بیان و تبیین

۶۶	ب. اشمال بر معارف، برای تمام استعدادها
۶۶	اهداف اعجاز قرآن
۶۶	۱. اثبات نبوت و صحت ادعای پیامبر
۶۸	۲. احیای دل‌ها
۶۹	فصل چهارم: سلامت قرآن از تحریف و تغییر
۶۹	معنای تحریف و مقصود از آن در مورد قرآن
۷۰	انواع تحریف
۷۱	سلامت قرآن از تحریف
۷۱	دلایل مصونیت قرآن از تحریف و تغییر
۷۲	دلایل بطلان نظر معتقدان به تحریف
۷۵	بررسی و نقد ادله قائلان به تحریف
۷۷	اختلاف قرائات و مسأله تحریف
۷۷	وجود قرآن به خط ائمه علیهم السلام دلیلی بر عدم تحریف
۷۹	فصل پنجم: ظاهر و باطن و نزول بر هفت حرف
۷۹	معنا، مراتب و لحاظ‌های ظاهر و باطن
۸۳	مراتب نزول، هفت حرف و بطون
۸۵	علت تنزّل و مراتب آن
۸۶	مراتبه ظاهر، باطن، تنزیل و تأویل
۸۷	راه رسیدن به باطن قرآن و درک آن
۸۹	ضرورت عمل به ظواهر قرآن برای وصول به باطن
۹۳	فصل ششم: حروف مقطعه رموز قرآن
۹۴	دفع استبعاد وجود رمز در قرآن

۹۷	فصل هفتم: محکم و متشابه
۱۰۰	مقصود از متشابه و تبیین حکمت وجود متشابه در قرآن
۱۰۷	فصل هشتم: نسخ در قرآن
۱۰۷	معنای نسخ و مقصود از آن در قرآن
۱۱۰	عدم اه کان نسخ و انقطاع قرآن
۱۱۰	حکمت وارد نسخ در قرآن
۱۱۳	فصل نهم: فهم قرآن و تأثیرپذیری از آن
۱۱۳	مقصود از آنچه همان است
۱۱۴	۱. سطوح بهره‌ور و فهم قرآن
۱۱۵	۲. لزوم تلاش برای فهم قرآن
۱۱۶	۳. نیاز به پیامبر ﷺ برای فهم قرآن
۱۱۶	۴. نقد نظر یک سطحی بودن معارف قرآن
۱۱۸	۵. موانع و حجابهای فهم و استفاده از قرآن
۱۱۹	الف. خودبینی و رضایت به حدی از کمال علمی
۱۲۱	ب. اصرار بر آرای فاسد ساده لوحانه و عقاید باطل عامه
۱۲۳	ج. اکتفا به علوم مربوط به ظاهر قرآن
۱۲۴	د. جمود بر آثار مفسران پیشین و وحشت از تفسیر به رأی
۱۲۴	هـ. آلودگی به معاصی و گناهان
۱۲۶	و. حب دنیا
۱۲۷	تأثیرپذیری از قرآن
۱۲۸	آداب لازم برای تأثیر قرآن در قلب
۱۲۹	۱. تعظیم
۱۳۰	۲. اخلاص
۱۳۱	۳. استعاذه

۱۳۲	۴. حضور قلب
۱۳۲	۵. تفکر
۱۳۳	۶. تطبیق
۱۳۵	۷. ترتیل
۱۳۶	۸. صوت نیکوی محزون
۱۳۷	نقد عارفان افراد در کیفیت قرائت قرآن
۱۳۹	فصل دهم: سبب کلی مقاصد و معارف قرآن
۱۳۹	ترسیم سیمای کامل و تبیین تقسیمات قرآن و معارف آن
۱۴۳	مقاصد، مطالب و معنای قرآن
۱۴۵	مروری بر مقاصد قرآن با اجمال و اشاره
۱۴۵	۱. دعوت به معرفت الله و بیان معارف الهی
۱۴۶	۲. دعوت به تهذیب نفوس
۱۴۷	۳. بیان قصص برای ارائه الگوی عملی تربیت نفوس
۱۴۹	۴. حکمت‌ها، مواعظ و معارف توحیدی
۱۵۰	۵. بیان احوال کفار و منکران و معاندان حق و حقیقت
۱۵۲	۶. بیان قوانین ظاهر شریعت و آداب و سنن الهی
۱۵۲	۷. احوال معاد و براهین اثبات آن
۱۵۳	۸. بیان براهین مطالب حقه و معارف الهیه
۱۵۵	سوره حمد جامع مقاصد قرآن
۱۵۷	فصل یازدهم: تکرارها و تنوع بیانی قرآن
۱۵۹	گفتار یکم: تکرار در قرآن
۱۵۹	الف: ویژگی تکرارهای قرآن
۱۵۹	ب: لزوم تکرار در کتاب اخلاقی
۱۶۱	ج: عدم امکان تربیت بدون تکرار

۱۶۲	گفتار دوم: تنوع بیانی قرآن و راز آن
۱۶۵	فصل دوازدهم: جامعیت و جاودانگی قرآن
۱۶۶	مقصود از جامعیت قرآن
۱۶۸	فراگیری تعالیم قرآن نسبت به تمام استعدادهای انسانی
۱۷۰	خاتمیت، جامعیت و جاودانگی
۱۷۴	جامعیت قرآن در مسائل عقلی و عرفانی
۱۷۵	فصل سیزدهم: مقدمات رسیدن به حقیقت قرآن
۱۷۵	باب ورود به مخزن حقایق قرآن
۱۷۸	کمالات حاصل از رؤیت قرآن
۱۷۸	۱. تحول باطن به حقیقت قرآن
۱۷۹	۲. وصول به حبّ محبوب
۱۸۰	۳. اصلاح نفس
۱۸۰	۴. وصول به مقام متقین
۱۸۱	۵. امید به استماع کلام بهشتی
۱۸۱	۶. نورانیت قلب و حیات باطنی
۱۸۱	بهترین اوقات تأثیر تلاوت قرآن
۱۸۲	موانع تأثیر قرآن در وجود آدمی
۱۸۲	۱. خود بینی و احساس استغنا
۱۸۲	۲. حبّ دنیا
۱۸۳	۳. گناه و معصیت
۱۸۵	فصل چهاردهم: قصص قرآن
۱۸۶	معنای قصه
۱۸۷	انواع قصص و جهات مورد توجه در آنها

- ۱۸۹..... راهکار شناخت رازها و ویژگی‌های قصص قرآن
 ۱۹۰..... نمونه‌هایی از کشف رازها و ویژگی‌های قصه‌های قرآن
 ۱۹۲..... تفاوت بهره از قصص به تفاوت مراتب معرفتی
 ۱۹۲..... تفاوت قرآن و کتابهای تاریخ در نقل قصه
 ۱۹۴..... راز تکرار قصه‌های قرآن
 ۱۹۵..... سبب شیعی تکرار قصص قرآن
 ۱۹۶..... وظیفه مفسران در مورد قصص قرآن
 ۱۹۷..... وظیفه خوانندگان قصص قرآن
 ۱۹۸..... آرزوی تألیف کتاب در مورد قصه‌های قرآن
 ۲۰۱..... فصل پانزدهم: تفسیر قرآن
 ۲۰۴..... معنای تفسیر و مفسر
 ۲۰۶..... نگاهی کلی به مسأله تفسیر و تفاسیر نگاشته‌ها
 ۲۰۸..... مشکل اساسی مفسران
 ۲۰۹..... نیاز به قرآن برای تفسیر قرآن
 ۲۱۰..... جایگاه اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر قرآن
 ۲۱۲..... مبانی زبان شناختی تفسیر
 ۲۱۷..... روش تفسیری
 ۲۱۸..... روش تفسیر قصه‌های قرآن
 ۲۲۲..... تفسیر به رأی
 ۲۲۴..... جهل و نفسانیات عامل تفسیر به رأی
 ۲۲۵..... معیارهای دوری از تفسیر به رأی
 ۲۲۷..... امکان تخصیص تفسیر به رأی به آیات احکام
 ۲۲۸..... آثار ترس افراطی از تفسیر به رأی

۲۳۱	فصل شانزدهم: تأویل قرآن
۲۳۳	معنا و تعریف تأویل
۲۳۵	تأویل و متشابهات
۲۳۶	اختصاص علم تأویل به مخصوصین
۲۳۶	ریشه نزاع در مورد تأویل
۲۳۷	زمینه های تأویل باطل
۲۳۸	موارد نرم التأویل
۲۴۰	و ختافه مسکون: ندای پیدارگر امام در مورد قرآن
۲۴۱	کتابنامه

www.ketab.ir

سخن ناشر

قرآن کریم، کتاب مقدس و آسمانی مسلمانان است که از همان آغاز نزول خود، تأثیر شگرفی در جان‌ها داشته است. کسانی که مسلمانان، معارف الهی و احکام دینی خود را از سرچشمه زلال آن می‌گیرند و در همان حال میزان و معیار سنجش روایات اسلامی نیز می‌باشد.

مسلمانان از همان قرن نخست، همواره قرآن را عزیز داشته و از دو جهت آن را محور تلاش‌های علمی و برنامه عملی خود قرار داده‌اند. فعالیت‌های تفسیری و پدید آمدن ده‌ها اثر تفسیری در جهان اسلام، و نیز بحث‌ها و پژوهش‌ها درباره علوم قرآنی، از جمله این تلاش‌ها محسوب می‌گردد.

امام خمینی (س) در جایگاه عالمی عالیمقام و جامع، همواره در همه مباحث علمی خود توجه تامی به معارف قرآن کریم داشته است.

ایشان گرچه اثری با عنوان تفسیر قرآن و یا علوم قرآن ننوشته است، اما در آثار متنوع و پرتعداد خود به تناسب مباحث گوناگون، از عظمت و جایگاه منحصر به فرد قرآن فراوان سخن گفته و در این مباحث از آیات نورانی قرآن بهره برده است؛ چنانکه در تمام مراحل نهضت الهی خود، همگان را به قرآن و تعالیم آن دعوت کرده و از مهجوریت کتاب الهی، شکوه کرده و در طلیعه وصیت‌نامه سیاسی - الهی خود نیز سخن رسول گرامی اسلام حضرت محمد مصطفی ﷺ را، آورده و مسلمانان را به

«ثقلین» (قرآن و عترت) فراخوانده است.

اثر پیش‌رو پژوهشی است در موضوع علوم قرآن در اندیشه امام خمینی (س)، که در آن مسائل مهمی در راستای شناخت بهتر و عمیق‌تر کلام الهی از منظر امام خمینی (س)، مورد واکاوی و تحقیق قرار گرفته است.

جایگاه قرآن و علوم قرآنی، نزول قرآن، اعجاز قرآن، سلامت قرآن از تحریف و تغییر ظاهر و باطن قرآن، حروف مقطعه، محکم و متشابه، نسخ قرآن، فهم قرآن، سیمای کلامی، معارف قرآن، جامعیت و جاودانگی قرآن، تفسیر قرآن، تأویل قرآن از جمله مباحث و مسائلی است که پژوهشگر گرامی جناب آقای فرج الله میرعرب آنها را به بررسی و نگارش رسانده است. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی - دفتر قم، ضمن تشکر از محقق ارجمند، اصل تلاش محققانه ایشان را به همه قرآن‌پژوهان و علاقه‌مندان نظرات امام خمین (س) تقدیم می‌نماید.

مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

دفتر قم

مقدمه مؤلف

عشق و دل‌بستگی (دیدار امام خمینی(س) به آخرین صحیفه الهی - که تجلی حق متعال است: «فَتَجَلَّى لَهُمُ سُبْحَانُ رَبِّيَ كِتَابًا» - برای آشنایان با زندگی او جای شبیه ندارد. او که عارفی الهی بود و تمام همتش را صرف رساندن به خزانة معرفت خدا، سالیان دراز معتكف آستان دوست و در تبوتاب راهیابی به نام اعظم الهی، با قرآن انس گرفت و از سرچشمه زلال آن بهره‌ها اندوخت.

امام که قرآن را «نامه محبوب»^۱ می‌دانست، معتقد بود: این کتاب بزرگ الهی که از عالم غیب الهی - تحریر ربوبی نازل شده... از بزرگ‌ترین مظاهر رحمت مُطلَقَةُ الهیه است.^۲

و چنان عاشق قرآن و سرگشته عظمت این نعمت عظیم شده بود که می‌فرمود: ما اگر در تمام لحظات عمر به شکرانه این که قرآن کتاب ما است به سجده رویم، از عهده برنیامده‌ایم.^۳

امام با چنین شناختی از قرآن، آن‌جا که در وصیت‌نامه می‌خواهد - به فرمایش

۱. نهج البلاغه، ص ۲۰۴، خطبه ۱۲۷.

۲. صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۲۱۱؛ جلد‌های رحمانی، ص ۲۶.

۳. آداب الصلوة، ص ۶۶.

۴. صحیفه امام، ج ۱۶، ص ۲۱۱؛ جلد‌های رحمانی، ص ۲۶.

خودشان - شمه‌ای کوتاه و قاصر در باب «ثقلین» تذکر دهد، قلم خود را عاجز از بیان مقامات غیبی، معنوی و عرفانی ثقلین دانسته و می‌فرماید:

این جانب مناسب می‌دانم که شمه‌ای کوتاه و قاصر در باب «ثقلین» تذکر
دهم؛ نه از حیث مقامات غیبی و معنوی و عرفانی، که قلم مثل منی عاجز
است از جسارت در مرتبه‌ای که عرفان آن بر تمام دایره وجود، از ملک تا
لکوت اعلی و از آن‌جا تا لاهوت و آنچه در فهم من و تو ناید، سنگین و
تحمل آن فوق طاقت، اگر نگویم ممنوع است.^۱

امام ره به همین دلیل معتقد بود، در باب معارف نباید کسی جز می سخن بگوید که
آنچه من می‌گویم صلوة تمام خداست؛ چنان‌که در درس تفسیر فرموده‌اند:

اگر چنانچه من بگویم که ای راجع به بعضی آیات قرآن کریم عرض کردم،
نسبت نمی‌دهم که مقصود این است؛ من به طور احتمال صحبت می‌کنم نه
به طور جزم.^۲

او که چنین نگاه عارفانه‌ای به قرآن دارد، به اوجی از معرفت قرآنی رسیده بود که
بعد از چند جلسه تفسیر سوره حمد ادامه آن را در مراجعه ندیدند و متوجه شدند هنوز
زمان نشر این حد از معرفت الهی نرسیده است. کدام عربی امام ره را به چنین مرتبه‌ای
رسانده بود؟

بررسی اندیشه امام خمینی ره، ما را در فهم مبانی ایشان یاری می‌کند.

این صحیفه الهیه کتاب احیاء قلوب به حیوة ابدی علم و معارف الهیه است؛
این کتاب خدا است و به شئون الهیه جل و علا دعوت می‌کند.^۳

برای رشد جهانیان و نقطه جمع همه مسلمانان بلکه عائله بشری، از مقام

۱. صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۳۹۳.

۲. تفسیر سوره حمد، ص ۹۴.

۳. آداب الصلوة، ص ۱۹۴.

شامخ احديث به كشف تام محمدی (ص) نزل کرد که بشریت را به آنچه باید برسند، برساند.^۱

پس قرآن کتاب تکامل است. او که از تلاوت قرآن لذت بسیار می‌برد، دیگران را هم - با نقل توصیه رسول خاتم ﷺ - به بهره‌بردن از این خوان نعمت فرامی‌خواند:

یکی از وصایای رسول اکرم، صلی الله علیه وآله، وصیت به تلاوت قرآن است.^۲

ایشان تلاوت را مقدمه رسیدن به مراتب عالی‌تر در بهره‌گیری می‌دانستند:

فضل تلاوت، حفظ و حمل و تمسک و تعلم و مداومت و مزاولت و تدبیر در معانی و اسرار آن بیش از آن است که به فهم قاصر ما درست آید.^۳

پس مبنای او در تلاوت، صرف ثواب بردن نبوده، به همین دلیل - در مورد قرائت قرآن - آن چیزی را مطلوب نمی‌داند که رده می‌گنجد، بلکه معتقد است:

مطلوب در قرائت قرآن کریم آن است که در قلوب صورت آن نقش بندد، و اوامر و نواهی آن تأثیر کند، و دعوت آن جاگزین شود. و این مطلوب حاصل نشود مگر آنکه آداب قرائت ملحوظ شود.

از نظر ایشان، آداب آن نیست که عموم تجویدیان یا قاریان عمل بسبک می‌گویند، بلکه باید دنبال حقیقت بوده و ظهور حقیقت قرآن در جان و عمل قاری باشد:

مقصود از آداب آن نیست که پیش بعض قرآء متداول شده است که تمام هم و همت منصرف به مخارج الفاظ و تأدیه حروف شود، به طوری که علاوه بر آن که از معنی و تفکر در آن بکلی غافل شویم، منجر به آن شود که تجوید

۱. صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۳۹۵.

۲. شرح جهل حدیث، ص ۴۹۷.

۳. شرح جهل حدیث، ص ۴۹۷.

۴. شرح جهل حدیث، ص ۴۹۹.

آن نیز باطل گردد، بلکه کثیراً کلمات از صورت اصلی خود به صورت دیگر منقلب شود و ماده و صورت آن تغییر کند. و این یکی از مکابذ شیطان است که انسان متعبد را تا آخر عمر به الفاظ قرآن سرگرم می‌کند، و از سر نزول قرآن و از حقیقت اوامر و نواهی و دعوت به معارف حقه و اخلاق حسنه آن بکلی غافل می‌کند. تازه بعد از پنجاه [سال] قرائت معلوم شود که از شدت تنلیظ و تشدید در آن، از صورت کلام بکلی خارج شده و یک صورت غریبی پیدا کرده! بلکه مقصود آدابی است که در شریعت مطهره منظور شده است، که عظم و عمده آن‌ها تفکر و تدبیر و اعتبار به آیات آن است.^۱

حضرت امام علیه السلام این اقدامات مبنادار و عمیق، با قرآن سروسری داشت و حقایقی را دریافته بود، که گوشه‌های آن در آثار مکتوب و شفاهی خود به دیگران عرضه داشته که برای طالبان و تشنگان معرفت آثر غنیمتی گرانبها است.

نکته قابل توجه این است که امام علیه السلام دیدگاه‌های خود را پیرامون قرآن و علوم قرآنی در یک مکتوب مستقل گرد نیاورد، ولی در لایحه‌های آسار و سخنانشان آن قدر از قرآن نوشته و گفته، که می‌تواند در قالب کتابی مفصل بسیار رزشمند تدوین و ارائه شود.

ایشان به روش مرسوم در مورد قرآن سخن نگفته و نوشته‌اند؛ بلکه به دنبال بیان حقیقت قرآن و اسرار آن و گشودن هرچه بیش‌تر راه بهره‌برداران از این مخزن الاسرار الهی بودند، به همین دلیل، از نظر ایشان:

مهجور گذاردن قرآن مراتب بسیار و منازل بی‌شمار دارد که به عمده آن شاید ما متصف باشیم. آیا اگر ما این صحیفه الهیه را مثلاً جلدی پاکیزه و قیمتی نمودیم و در وقت قرائت یا استخاره بوسیدیم و به دیده نهادیم، آن را مهجور نگذاشتیم؟ آیا اگر غالب عمر خود را صرف در تجوید و جهات لغویّه

و بیانیته و بدیعیه آن کردیم، این کتاب شریف را از مهجوریت بیرون آوردیم؟ آیا اگر قرائات مختلفه و امثال آن را فرا گرفتیم، از ننگ هجران از قرآن خلاصی پیدا کردیم؟ آیا اگر وجوه اعجاز قرآن و فنون محسنات آن را تعلم کردیم، از شکایت رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم مستخلص شدیم؟ هیئات! که هیچ یک از این امور مورد نظر قرآن و مُتَوَكِّفِ الْعَظِيمِ الشَّانِ آن نیست.

با اعتقادی که امام علیه السلام مورد قرآن داشتند - که بخش کوچکی از آن نمایانده شد - در آثار ایشان بسیار از مباحث موجود در کتاب‌های علوم قرآنی، همچون بحث جمع‌آوری، اعراب، رسم‌الخط، تعداد آیات قرآن، یا وجود ندارد و یا به طور مبسوط دیده نمی‌شود، در حالی که عناوین و مباحث در آثار امام علیه السلام یافت می‌شود که در سایر کتاب‌ها کمتر می‌توان آن را دید مانند: کیفیت نزول، کشف حقایق قرآن، فهم قرآن و موانع آن، نگاه خاص به مهجوریت، رابطه علم و عرفان با قرآن، ارتباط با حقیقت قرآن قبل از قرار گرفتن در تنگنای الفاظ و... علت این گمانش عارف بودن به معنای واقعی کلمه و نگاه عارفانه ایشان به قرآن و علوم مربوط به آن است. امام علیه السلام در پی راه یافتن به باطن قرآن و معارف ناب آن بودند؛ رسیدن به این مقصود طریقه‌ها و علوم خاص خود را می‌طلبید. نه تنها ایشان، بلکه هر کس که بخواهد به آنچه او رسید، رسید باید مبنایی او را تنقیح و تلقی نموده و در سیر تکامل معرفتی و استفاده از قرآن به‌کار بندد و این مهم، مستلزم پژوهش در آثار و سخنان ایشان است.

در سال‌های بعد از انقلاب اسلامی از جانب افراد علاقه‌مند به امام علیه السلام و به ویژه مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام، تلاش‌های زیادی در جهت تنظیم و ارائه افکار آن حکیم عارف انجام شده، که در مورد قرآن و علوم قرآنی آثاری همچون قرآن‌کتاب

هدایت در مجموعه تبیان و تمام مقالاتی که در این زمینه نوشته شده، کارهایی بس ارزشمندند و لکن به نظر می‌رسد جستجوی دقیق‌تر و تدوین منظم‌تری لازم است تا مبانی علوم قرآنی ایشان در مجامع تخصصی قابل عرضه و بحث باشد.

با این نگاه، تلاش شد تا اطلاعات علوم قرآنی موجود در آثار ایشان تدوین و به مجامع علمی عرضه گردیده تا زمینه تدریس یادگارهای علوم قرآنی امام علیه السلام فراهم گردد. در پایان مقدمه، یادآوری سه نکته مهم را لازم می‌دانیم:

۱. محور این پژوهش، نظریات علوم قرآنی یک عارف فعال در صحنه جامعه است که قرآن‌شناس، او با روش عموم قرآن‌پژوهان متفاوت بوده است؛ همچنان‌که عرفانش - که مطابق با متن اسلام بود - به عزلت و ترک اجتماعیات و سیاسیات اسلام نیجامید و افزون بر آن، در تمام علومش تأثیر گذاشته است. هدف او که قرآن را «کتاب عرفان و اخلاق» می‌دانسته، و هر آنچه را به علوم قرآن فرموده، تقیح مقدماتی برای رسیدن به مقاصد صاحب کتاب؛ یعنی معرفت حق، فهم حقیقت و تربیت نفوس بر اساس تعالیم الهی بوده، نه پرداختن به علوم قرآن مانند دیگران، از این رو، نوع بیان ایشان ذیل عناوین معروف، با اکثر نویسندگان علوم قرآن متفاوت است.

امام علیه السلام از اصحاب معرفت است، ولی کسی نبوده که در حصار پیش‌فرض‌ها و تنگنای مصطلحات کتب عرفانی بماند یا صوفی‌منشی بر او غلبه کند. بر آن اساس به کتاب خدا بنگرد، به همین دلیل در کوتاهی از تلاشی برای رسیدن به مقاصد قرآن، بر عارف، صوفی و فیلسوف همان مقدار نقد دارد که بر فقیه و محدث و... پیش‌گفتار وصیت‌نامه امام به خوبی نشان می‌دهد که او قرآن را چگونه می‌بیند و از تفسیر قرآن چه مقصدی را دنبال می‌کند. امام از کنار زدن قرآن از صحنه اجتماع و سیاست به شدت رنجیده و همه عمر برای بازگرداندن قرآن به جایگاه خودش - که همان کتاب زندگی و سعادت بشر است - تلاش کرده است. او معتقد است که:

کتاب خدا کتاب معرفت و اخلاق و دعوت به سعادت و کمال است؛ کتاب

تفسیر نیز باید کتاب عرفانی اخلاقی و مبین جهات عرفانی و اخلاقی و دیگر جهات دعوت به سعادت آن باشد.^۱

مبنای ایشان، بسیاری از نظریات علوم قرآنی‌شان را توجیه می‌کند؛ چنان‌که در مواردی بعضی نظریاتشان را بر اساس همین مبنا توضیح داده‌اند؛ برای مثال، در باب تکرارهای قرآن فرموده‌اند:

«... بین کسب‌ی را تکرار حتم و لازم است. دعوت و موعظه بی‌تکرار و تفتن، از حد بلاغت خارج، و آنچه متوقع از آن است، که تأثیر در نفوس باشد، بی‌تکرار آن عاصا نشود.»^۲

ایشان تنوع بیانی قرآن را چنین شرح می‌دهند:

کسی که بخواهد تربیت و تهذیب و انذار و تبشیر کند، باید مقصد خود را با عبارات مختلفه و بیانات مشتتة - گاهی در ضمن قصه و حکایت و گاهی در ضمن تاریخ و نقل و گاهی به صراحت لهجه و گاهی به کنایت و امثال و رموز - تزیق کند تا نفوس مختلفه و قلوب متشتتة هر یک بتوانند از آن استفادت کنند.^۳

پس، او عارفانه دیده، گفته و نوشته، که اصول، مبانی و عوالم و مقدمات او نیز از سنخ مجانس با نتیجه خواهد بود.

۲. ساماندهی و فصل‌بندی این پژوهش - با توجه به نوع نگاه صاحب آرای پژوهش - مقصدگرایانه است. همان‌گونه که از کلام امام بقیة فهمیده شد، مقصد از تمام علوم مقدماتی، تفسیر و تأویل درست و رسیدن به مقاصد کتاب خدا است، از این‌رو به حسب فهم و توان خود، کتاب را چنان تنظیم کردیم که ما را به مبانی تفسیر برساند.

۱. آداب الصلوة، ص ۱۹۳.

۲. آداب الصلوة، ص ۱۸۷.

۳. آداب الصلوة، ص ۱۸۷.